

BUDIMIR MILIČIĆ

Naučni lik prof. dr. Iljasa Hadžibegovića kao historičara socijalne i političke historije radničke klase Bosne i Hercegovine do 1919. godine

Prof. dr. Ilija Hadžibegović je dijete jednog burnog vremena i buntovnog podneblja. Rodio se u samo predvečerje Drugog svjetskog rata 27. jula 1938. u selu Crniče kod Bugojna u zapadnoj Bosni. Završio je sve stupnjeve obrazovanja i to osnovnu školu i gimnaziju u Bugojnu, fakultetski studij – grupa opšta i nacionalna historija u Sarajevu i postdiplomski studij u Beogradu. Odmah po završetku fakultetskog studija predano se posvetio naučnom radu. Nešto više od pola decenije je radio u Institutu za proučavanje historije radničkog pokreta u Sarajevu. Od 1. januara 1971. godine započinje naučnopedagošku karijeru na Katedri za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, gdje je 10. oktobra 1977. godine doktorirao i dospio do najvišeg zvanja redovnog univerzitetskog profesora. Godinu dana je proveo na specijalizaciji u Beču kao stipendista Vlade Republike Austrije, što je iskoristio za usavršavanje znanja njemačkog jezika i istraživački rad u Haus – Hof und Staatsarchiv – Wien.

Naučni lik Iljasa Hadžibegovića oblikovala je osobena i znamenita socijalistička epoha Jugoslavije, u čijem je okrilju stvaralački sazrio za velike naučne poduhvate i ostvarenja, izrastao u vodećeg historičara socijalne i političke historije radničke klase Bosne i Hercegovine do 1919. godine, dao nesumnjiv doprinos napretku bosanskohercegovačke i jugoslovenske historiografije, obogatio naučnu i kulturnu baštinu vrijednim historiografskim radovima i stekao zaslužan ugled u historijskoj nauci Bosne i Hercegovine, Jugoslavije i šire. Napisao je više od 80 naučnih i stručnih radova, koji se tematski odnose na socijalnu, političku, demografsku i privrednu historiju Bosne i Hercegovine od sredine 19. vijeka do završetka Prvog svjetskog rata. Od toga su 2 monografije i 69 rasprava, članaka, priloga i eseja. Koautor je 1 sintetičkog djela, 4 monografije, 1 zbornika dokumenata i 1 hronologije. Tome treba dodati oglede o naučnom djelu i naučnom liku akademika Hamdije Kapidžića i Nedima Filipovića, profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu, i šire analize o značaju časopisa Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine i Edicije Kulturno nasljeđe Izdavačkog preduzeća “Veselin Masleša” u Sarajevu u okviru koje je objavljeno više historiografskih djela. Pojedine studije i članci Iljasa Hadžibegovića su prevedeni na njemački,

mađarski, češki, engleski i italijanski jezik. Njegovi radovi su objavljivani u uglednim jugoslovenskim časopisima, zbornicima materijala sa naučnih skupova u zemlji i inostranstvu, kolektivnim sintetičkim djelima, kolektivnim edicijama o pojedinim mjestima Bosne i Hercegovine, Enciklopediji Jugoslavije i štampi.

U istraživanju izvorne građe i egzaktnom osvjetljavanju predmetne tematike Ilija Hadžibegović je dosljedno primjenjivao metodu kritičke istoriografske škole. S pravom je smatrao da bez temeljitih istraživanja neobjavljenih i objavljenih izvora i korišćenja tekovina istoriografije i srodnih naučnih disciplina nema pravog i potpunog naučnog uspjeha. Otuda su njegovi analitičko-sintetički radovi izrazito istraživačkog karaktera, što im daje osobitu vrijednost. O tome govori podatak da je za pisanje svojih radova koristio podatke i saznanja iz izvanredno bogate arhivske građe od 7 fondova i 5 zbirki pohranjenih u Arhivu Bosne i Hercegovine – Sarajevo, Haus – Hof und Staatsarchiv – Wien (Beč), Arhivu Srbije – Beograd, Arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije – Beograd, Arhivu Vojvodine – Novi Sad, Arhivu Hrvatske – Zagreb, Arhivu Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta – Sarajevo i Arhivu grada Sarajeva, više publikacija izvora, skoro 20 naslova domaće i strane radničke i građanske štampe i rezultate obimne istorijske, ekonomske, privredne, demografske, kulturološke, marksističke i publicističke literature. Veoma je cijenio kao vrelo dragocjenih podataka zvanične statističke publikacije, ukazujući na njihove vrline i ne male nedostatke. U korišćenim izvorima su veoma oskudni i nesistematični podaci o radnom vremenu, visini najamnine, cijenama prehrambenih proizvoda, industrijske robe i stanarina, higijensko-tehničkoj zaštiti na radu, rasprostranjenosti korišćenja rada djece, nezaposlenosti, stambenim prilikama i kulturnom životu radničke klase. O natalitetu, starosnoj, polnoj i bračnoj strukturi, mortalitetu, zdravstvenim prilikama i obrazovnom stanju radničke populacije nema uopšte podataka u sačuvanoj i dostupnoj izvornoj građi. Dobija se utisak da je okupacioni režim svjesno izbjegavao da o naznačenoj socijalnoj i društvenoj problematici ostavlja potpunija pisana svjedočanstva u vidu iscrpnih statističkih pregleda i širih i dubljih analiza. Cilj je bio da se od domaće i svjetske javnosti prikrije ružna strana politike austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Navedene slabosti izvorne građe su predstavljale za istraživača veliki hendikep. Istoriografske radove Ilija Hadžibegovića odlikuje egzaktna zasnovanost na bogatom činjeničnom materijalu prvorazrednog izvornog značaja, svestranost u sagledavanju tretirane problematike, primjena naučne terminologije, jezgrovitost izraza, stilaska dotjeranost i snabdjevenost iscrpnim naučnim aparatom. Važno je istaći da su autorove interpretacije sadržaja izvora samosvojne, analize detaljne i tumačenja, zapažanja i ocjene odmjereni, izbalansirani i uvjerljivi. Nesumnjiv kvalitet piščevih radova je što su oslobođeni shematizma, predrasuda, predubjeđenja, doktrinarstva, dogmatske sterilnosti, ideološke i političke angažovanosti, apologetike, praznoslovlja i frazeologije. Na

metodološkom planu je ponudio obrazac za integralnu historiografsku obradu društvenog, socijalnog i političkog bića radničke klase.

Glavna preokupacija Iljasa Hadžibegovića, od prvog iskoraka u magični svijet nauke 1963. godine do zadnjeg daha života, bila je proučavanje socijalne i političke istorije radničke klase Bosne i Hercegovine od njenih embrionalnih začetaka u krilu rastrog i dotrajalog Osmanskog carstva do završetka Prvog svjetskog rata i stvaranja zajedničke države jugoslovenskih naroda. Ranije su o pojedinim komponentama te tematike pisali Nedim Šarac, Vlado Strugar i Nikola Babić. Iljas Hadžibegović je dobro zapazio i ocijenio da dotadašnja istorijska literatura ne daje ni približno vjernu sliku o nastanku, genezi, socijalnom porijeklu, starosnoj, polnoj i kvalifikacionoj strukturi, mentalitetu, društvenom položaju, socijalnoj situaciji, radnim uslovima, metodama i rezultatima klasne borbe, sindikalnom i političkom organizovanju, političkom ispoljavanju i duhovnom i kulturnom životu radničke klase Bosne i Hercegovine i o odnosu svjetovne vlasti, preduzetnika, institucionalizovanih religija i građanskih političkih stranaka prema socijalističkom radničkom pokretu. S mladalačkim žarom se prihvatio ambicioznog zadatka da popuni tu prazninu u istorijskoj nauci. Najznačajnija ostvarenja iz te oblasti su doktorska disertacija Iljasa Hadžibegovića pod naslovom *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine* (Sarajevo, 1980) i sintetička studija *Nastanak i razvoj socijalističkog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini do 1919. godine* kao prvi dio historiografskog djela *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Knjiga 1* (Sarajevo, 1990, str. 13-78). Na to se sadržajno nadovezuje njegova publikacija *Kongresi Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu (1905-1919) – Građa* (Sarajevo, 1985). Monografija *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine* i sintetička studija *Nastanak i razvoj socijalističkog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini do 1919. godine* čine organsku cjelinu, čije ćemo naučne rezultate izložiti zajedno. Prof. dr. Iljasu Hadžibegoviću pripada zasluga da je prvi u istorijskoj nauci dokazao da začeci rađanja kapitalističkih proizvodnih odnosa, buržoazije i najamnog radništva u Bosni i Hercegovini padaju u zadnje decenije turske vlasti na bosanskohercegovačkom prostoru.

Neuspjeh velikog ustanka srpskog i dijela hrvatskog seljaštva u Hercegovini, jugozapadnoj Bosni, Bosanskoj krajini, istočnoj Bosni i Sandžaku 1875-1878. godine za nacionalno i socijalno oslobođenje i stvaranje modernog društva i države iskoristila je konzervativna Austro-Ugarska monarhija, opsjednuta nerealnim imperijalnim prohtjevima, da, voljom velikih evropskih sila, okupira Bosnu i Hercegovinu 1878. godine, slamaajući vojnom silom snažan oružani otpor Bošnjaka i dijelom Srba, i pretvori je u sirovinsku bazu, tržište i strateško uporište ekspanzionističke politike Dvojne Monarhije na Balkanskom poluostrvu. Analizi privrednog razvitka Bosne i Hercegovine, posmatranog u kontekstu složenih unutrašnjih i spoljnih društvenih,

ekonomskih i socijalnih odnosa i suprotnosti globalnih interesa Austro-Ugarske monarhije, posebnih interesa Austrije i Mađarske i nacionalnih i socijalnih interesa Srba, Bošnjaka i Hrvata, Ilias Hadžibegović je razložno posvetio dužnu pažnju. Bez sagledavanja te dimenzije ne dâ se zamisliti naučno osvjetljavanje društvenog bića radničke klase. Austrougarski okupacioni režim stvorio je u Bosni i Hercegovini bitne pretpostavke za postavljanje neagrarne privrede, izuzev zanatstva, na kapitalističke osnove i mukotrpnu izgradnju modernog društva i države evropskog modela. Istovremeno su, iz političkih razloga, očuvani feudalni agrarni odnosi, mada ni selo nije ostalo izvan uticaja robnonovčanih odnosa. Ekonomska politika Austro-Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini kreirana je u duhu globalnih interesa i potreba Monarhije i oficijelnog stava o finansiranju potreba bosanskohercegovačke uprave, privrednog razvitka zemlje, školstva, kulture i zdravstva iz domaćih izvora. Vitalni interesi autohtonog stanovništva uvažavani su u mjeri koliko su trebali da doprinesu učvršćenju i afirmaciji apsolutističkog stranog sistema vlasti, očuvanju socijalnog mira, stabilizaciji i integraciji okupirane zemlje u Austro-Ugarsku monarhiju i zamiranju nacionalnooslobodilačkih težnji Srba, Bošnjaka i Hrvata. U ocrtanim okvirima odvijao se proces industrijalizacije, izgradnje željezničkih pruga uskog kolosijeka u dužini od 1.001 km i mreže solidnih cesta, investiranje državnog i koncesioniranog stranog kapitala u eksploataciju rudnog i šumskog bogatstva, osnivanje 54 novčana i 44 osiguravajuća zavoda i razvitak trgovine, ugostiteljstva, zanatstva, svjetovnih škola, kulturnih institucija i zdravstva. Do 1907. godine u Bosni i Hercegovini je narastao broj rudnika na 20, većih industrijskih preduzeća na 99, zanatskih radnji 8.468 i trgovačkih i ugostiteljskih preduzeća i radnji 17.262. U vlasništvu erara nalazilo se 8 rudnika, ogromni šumski kompleksi, najvažnije fabrike, sve željezničke radionice i u cjelini željeznički i poštanski saobraćaj. Kada se razgrne šuma privrednih subjekata, često sa zvučnim nazivima, otkrivaju se višestruke slabosti neagrarne privrede. Njene najuočljivije slabosti bile su oskudica u vlastitom kapitalu i povoljnim stranim kreditima, naglašeno prisustvo koncesioniranog stranog kapitala, pretjerana usitnjenost proizvodnih kapaciteta i uopšte poslovanja, zavisnost od uvoza modernih tehničkih sredstava za rad, uska tehničko-tehnološka osnova proizvodnje, ekstenzivnost privređivanja, preovladavanje u izvozu sirovina i polufabrikata, negativan bilans spoljnotrgovinske razmjene, nizak stepen akumulativnosti, mala konkurentna sposobnost, pojava prvih monopolističkih tendencija i nepovoljna kvalifikaciona struktura najamnog radništva. U moru sitnosopstvenika postupno se uzdizao tanki sloj srednje i krupne buržoazije. Poplava privrednih subjekata bila je koliko izraz privrednog napretka i poslovne preduzimljivosti građanske klase, još više neracionalnosti poslovanja. Ilustrativan je u tom pogledu podatak da su 1907. godine od 44.491 rudnika, tvornica, radionica, preduzeća i radnji u njih 84% radili isključivo vlasnici, u 11% po 1 do 2 radnika, u 4% od 3 do 19 radnika i u 231 (0,52%) više od 20 radnika. Brojčani odnos zaposlenih u sitnim i srednjim

radnjama, radionicama i preduzećima, s jedne strane, i velikim preduzećima, s druge strane, iznosio je 1907. godine 25% prema 75%. Kada se zna da su se, po pravilu, velika preduzeća nalazila u vlasništvu erara i stranih kapitalista, očigledno je da je domaći privatni kapital imao skromnu ulogu u procesu industrijalizacije zemlje. Zanatska djelatnost je, usljed konkurencije jeftinijih industrijskih proizvoda, zapala u hroničnu krizu. Tu sudbinu su izbjegli malobrojni moderni zanati. Požar Prvog svjetskog rata zahvatio je i Bosnu i Hercegovinu. Njegove glavne posljedice bile su duboki poremećaji društvenog života i privrednih tokova, militarizacija strateških privrednih grana i preduzeća, izrazita deficitarnost u muškoj radnoj snazi zbog mobilizacije vojnih obveznika, skupoća, neimaština i glad širokih razmjera, haranje zaraznih bolesti, masovno stradanje stanovništva, demografski gubici od oko 15% ukupnog stanovništva i ratna šteta u visini od blizu 2, 5 milijardi zlatnih franaka.

Uporedno egzistiranje međusobno suprotstavljenih ekspanzivnih kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa i preživjelih i sredstvima državne sile održavanja feudalnih agrarnih odnosa odredilo je za čitavo razdoblje 1878-1918. godine dubinu, širinu, intenzitet, značaj i posljedice socijalnog prestrukturiranja društva u Bosni i Hercegovini. Autor je suvereno ovladao tom neobično složenom problematikom i iscrpno je obradio u funkciji egzaktnog osvjettljavanja osnovne tematike u predmetnoj monografiji i sintetičkoj studiji. Najznačajnija tekovina toga procesa je, bez sumnje, pojava na istorijskoj i društvenoj pozornici buržoazije kao vodeće ekonomske snage i zatočnika kapitalističkog poretka i radničke klase istorijski i društveno predodređene da u perspektivi razvlasti i razbaštini buržoaziju i uspostavi carstvo komune bez eksploatora i eksploatisanih. Svaka od te dvije klase je na svoj način doprinosila opštem progresu. Veoma slojevita etnička, nacionalna, konfesionalna, klasna i socijalna struktura Bosne i Hercegovine je poslije 1878. godine postala mnogo složenija usljed priliva do kraja prve decenije 20. vijeka blizu 115.000 stranih državljana iz 21 evropske zemlje. Doseljene strane državljane su činili preduzetnici, bankari, činovnici, nastavnici, naučnici i kulturni kadar, kvalifikovani i nekvalifikovani radnici, seljaci-kolonisti, vojnici i oficiri. Nema spora da su strani doseljenici odigrali važnu ulogu u afirmaciji evropske kulture i civilizacije i društvenom, ekonomskom i kulturnom usponu većih gradova i oblikovanju njihovog sociodemografskog profila. S druge strane, najveći dio stranih doseljenika je bio pouzdan oslonac austrougarske uprave. Bosna i Hercegovina je zakoračila u 20. vijek kao izrazito nerazvijena agrarna zemlja sa 88% agrarnog stanovništva i isto toliko nepismenih na selu i u gradu 1910. godine. Skućenost privrednog života u daleko najvećem broju urbanih naselja nije pogodovala da se izvrši njihova deagrarizacija. Varošice, varoši i gradovi su, s malim izuzecima, zadržali agrarni i poluagrarne karakter. Njihovu socijalnu osnovu su činili agrarni živalj, feudalni zemljoposjednici, preduzetnici, bankari, činovnici, inteligencija

i radništvo. Tanki sloj ekonomski jačih pripadnika buržoazije, radništvo i inteligencija bili su vjesnici nove epohe. Iz religioznih, nacionalnih, političkih i socijalnih razloga odvijao se proces iseljavanja domaćeg življa iz Bosne i Hercegovine, poglavito Bošnjaka i u manjoj mjeri Srba. Cijeni se da se 1878-1914. godine iselilo 130.000 osoba u Osmansko carstvo, Srbiju, evropske i preokookeanske zemlje. To je najviše brojčano oslabilo Bošnjake.

Zapostavljanje unapređenja poljoprivrede, očuvanje institucije kmetstva, male mogućnosti neagrarne privrede da masovnije apsorbuje armiju raskućenih i osiromašenih seljaka i odsječenost većine sela od glavnih saobraćajnica i razvijenijih gradskih centara imali su za posljedicu geografsku, ekonomsku i kulturnu izolovanost ruralnih naselja, posebno u brdskim i planinskim predjelima, ekstenzivnost poljoprivredne proizvodnje, agrarnu prenaseljenost, socijalnu ugroženost dvije trećine seoskog stanovništva i očuvanje eroziranih patrijarhalnih odnosa, etike i morala. Seljaštvo su teško pritiskali tereti feudalnih obaveza, neposrednih i posrednih poreza, obaveznosti za rad sposobnih muškaraca starosti 16-60 godina da sa teglećom i tovarnom stokom besplatno kuluče po 4-6 radnih dana godišnje na izvođenju javnih radova i dugovi bankama i zelenošima. Još krajem 1918. godine u Bosni i Hercegovini je bilo oko 100.000 seoskih domaćinstava u kmetskom i polukmetskom položaju prema 185.000 slobodnih seoskih domaćinstava. Svega 4% feudalne populacije, uglavnom bošnjačke nacionalnosti, držalo je u potpunosti i djelimičnoj podložnosti 761.457 seoskog življa. Razvitak kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa nepovoljno se odrazio na ekonomski položaj feudalne klase, koja je nastavila da živi po ukorijenjenim običajima. Nasuprot tome je masa sitnih plemića ekonomski propala i bačena na tržište radne snage. Za rad sposobni seoski bezemljaši i znatan dio osiromašenih seljaka muškog pola tražio je izlaz iz socijalnog beznađa u zapošljavanju kao sezonski i stalni radnici u preduzećima neagrarne privrede, stupanju u napoličarske i slične odnose kod imućnijih i bogatih seljaka i odlasku na rad u toku sezone poljoprivrednih radova u sjevernu Bosnu, Semberiju, Slavoniju, Vojvodinu i Srbiju. Selo se gušilo u blatu pauperizma i neprosvijećenosti, na kome je haračio zakon prirodnog odabiranja. Privredno i kulturno zaostalo i uveliko pauperizovano selo postalo je socijalna barutana, prijeteci da svakog trenutka eksplodira i izazove dublje društvene i političke potrese i poremećaje. Do toga, ipak, nije došlo. Samo u tri maha, 1882, 1906. i 1910. godine, seljaštvo se usudilo da prkosno digne glavu i otvoreno demonstrira svoje nezadovoljstvo, ogorčenje i otpor politici tuđinskog režima. Režim nije prezao da primjenom vojne sile učutka buntovno seljaštvo. Žarišta klasnih sukoba i političke borbe preselila su se u gradove, rudarske centre, šumske revire u kojima je vršena eksploatacija šuma i javna gradilišta. U tim okršajima uzimali su učešća i seljaci zaposleni u neagrarnoj privredi. Za njih je to bila škola modernih metoda ekonomske i političke borbe. Ne treba misliti da se buntovni i revolucionarni duh seljaštva zauvijek ugasio. Čekala se povoljnija međunarodna

situacija da se digne kuka i motika i učini kraj tuđinskom gospodarenju Bosnom i Hercegovinom. Rasplet je uslijedio izbijanjem Prvog svjetskog rata 1914. godine.

Iljas Hadžibegović je dao sveobuhvatnu analizu brojčane snage, socijalnog porijekla, strukture i ekonomskog i socijalnog položaja radničke klase Bosne i Hercegovine. Uspio je rasvijetliti mnoge nepoznanice. Do Prvog svjetskog rata je, prema autoru, broj najamnih radnika narastao na 80.000-100.000, od čega je 50% otpadalo na sezonske radnike sa sela. Radništvo se po brojčanoj snazi gubilo u moru seljačke stihije od 1.763.000 stanovnika. Uveliko je bilo opterećeno mentalitetom i predrasudama socijalnih, i konfesionalnih i nacionalnih sredina iz kojih je poticalo i sa kojima je fizički i duhovno bilo u stalnoj vezi. Iz karaktera privrede proizlazila je mala koncentracija radnika u preduzećima i većim gradovima. Izuzetak čini grad Sarajevo, u kome je 1912. godine živjelo preko 14.000 radnika i namještenika. Rijetka su preduzeća i rudnici sa više od 500 radnika, kakvih je bilo u svemu 20 i to 2 fabrike duvana, 2 tkaonice, 1 fabrika šećera, 7 šumsko-industrijskih preduzeća, 2 željezare, 5 rudnika i državne željeznice. Najveća koncentracija radne snage zabilježena je na izgradnji željezničke pruge Sarajevo - Višegrad - Vardište 15.080 - 27.642 radnika godišnje, eksploataciji šuma i preradi drveta 22.645, državnom željezničkom saobraćaju 5.256 i rudnicima skoro 4.000 radnika. Jedna od karakteristika neagrarnе privrede bila je velika fluktuacija radnika, posebno u preduzećima za eksploataciju šuma, drvnoj industriji, građevinarstvu i rudarstvu. Struktura stanovništva, potrebe privrede i osobenosti tržišta radne snage Bosne i Hercegovine neposredno su se odrazili na strukturu radničke klase. Od 51.871 zaposlenog radnika i činovnika u neagrarnoj privredi 1907. godine otpadalo je na katolike 39%, pravoslavne 34%, muslimane 23%, Jevreje 1% i ostale 1%. Pripadnici radničke klase su se regrutovali iz redova seoskih bezemljaša, siromašnih seljaka, kmetovskih kućnih zadruga, ekonomski propalih sitnih feudalaca, proletarizovanih vlasnika malih zanatskih, trgovačkih i ugostiteljskih radnji, nižih činovnika, zemalja Austro-Ugarske Monarhije i Njemačke, Srbije, Crne Gore i Rumunije. Urbane sredine su patile od hronične prezasićenosti tržišta viškom ženske radne snage, koja je 1907. godine činila svega 7% od cjelokupnog radništva. Interesi kapitala su diktirali zapošljavanje prvenstveno radnika mlađe životne dobi, dovoljno fizički sposobnih da uspješno odgovore radnim zadacima.

Iljas Hadžibegović je došao do nepobitnog i važnog zaključka da je nepovoljan društveni i ekonomsko-socijalni položaj radničke klase Bosne i Hercegovine u posmatranom periodu proisticao iz prirode okupacionog sistema vlasti, karaktera početnog razvojnog stadija kapitalizma, svojstava rane faze industrijalizacije zemlje, dominacije povlašćenog stranog kapitala, niskog stepena razvitka proizvodnih snaga, nestabilnih političkih i ekonomskih prilika, Prvog svjetskog rata i niskog nivoa klasne svijesti radništva. Sve do početka 20. vijeka neagrarna privreda nije poznavala,

osim rudarstva, zakonsko regulisanje radnih odnosa. Pa i kada je 1902-1909. godine došlo do zakonskog regulisanja radnih odnosa i u ostalim privrednim oblastima, preduzetnici su se često ponašali kao da ne postoji zaštitno radničko zakonodavstvo. Usljed neadekvatnih mjera zaštite života i zdravlja radnika na radu, oskudne i jednolične ishrane, loših stambenih prilika, fizičkih napora, zdravstvene neprosvijećenosti i niskog nivoa tehničke kulture najvećeg dijela radništva dolazilo je do masovnih obolijevanja zaposlenih i čestih unesrećenja na radu. Samo 1910-1914. godine registrovano je 130.901 slučajeva oboljenja radnika sa gotovo 1.800.000 dana bolovanja. U vremenu od 1905. do 1914. godine u Bosni i Hercegovini je nastradalo na radu više od 25.800 radnika, što predstavlja jednu četvrtinu do jedne trećine svih zaposlenih. To pokazuje svu težinu životnih i radnih uslova radništva.

Dužina radnog vremena i visina najamnine predstavljaju lice i naličje stepena izrabljivanja najamnih radnika. Prije 20. vijeka jedino je u rudarstvu Bosne i Hercegovine zakonski ograničeno radno vrijeme odraslih radnika na 12 časova dnevno efektivnog rada i djece uzrasta 10-14 godina na 8 časova. U ostalim privrednim granama radni dan je, prema običajnom pravu, trajao 12-18 časova. U industriji je 1902. godine ograničen radni dan na 13 časova i uslovljeno uvođenje prekovremenog rada po odobrenju vlasti. Tek kada je probuđena radnička klasa Bosne i Hercegovine 1905-1906. godine prešla na širokom frontu u ofanzivu za poboljšanje radnih i plaćevnih uslova, vlast je ograničila radno vrijeme na 8-13 časova dnevno. Ipak, u preduzećima sezonskog karaktera proizvodnje, malim zanatskim, trgovačkim i ugostiteljskim radnjama i kod kućne posluge gornja granica radnog dana se kretala od 12 do 18 časova. Važnu tekovinu radničke ekonomske borbe predstavljalo je ograničenje prekovremenog rada, priznavanje jednodnevnog sedmičnog odmora i plaćenog odmora i zabrana rada na konfesionalne praznike. Na tom planu nije bilo bitnijih promjena do Prvog svjetskog rata, iako je 1905-1914. godine izvedeno 89 radničkih tarifnih pokreta i 140 štrajkova. U toku Prvog svjetskog rata radnička klasa je sasvim obespravljena i praktično stavljena van zakona zabranom djelovanja radničkim sindikalnih i političkih organizacija.

Visina najamnine u razdoblju 1878-1918. godine je, prema podrobnoj i dokumentovanoj analizi Iljasa Hadžibegovića, stalno zaostajala za troškovima života. Obezvređivanje radne snage dovedeno je do apsurdna u toku Prvog svjetskog rata, kada su cijene životnih namirnica porasle za više od tri puta prema 9% za koliko je povećana prosječna dnevna zarada radnika i kada se za jednodnevnu zaradu nekvalifikovanog radnika nije moglo kupiti više od 1 kg krompira. Vladajući oblici najamnine u Bosni i Hercegovini bili su od vremena i komada. Akordni sistem rada predstavljao je najgrublji vid izrabljivanja i fizičkog i psihičkog iscrpljivanja i satiranja radnika. Preovladavao je u rudarstvu, industriji, poljoprivredi, preduzećima za eksploataciju šuma, građevinarstvu i zanatstvu. Postojale su velike razlike u visini

najamnine po pojedinim privrednim granama, preduzećima i radnjama i visini dnevne zarade raznih kategorija radnika. Nažalost, sačuvani podaci o tome su nepotpuni. Masa radništva živjela je na rubu egzistencije. Zna se da je 1914. godine više od četiri petine radnika u Bosni i Hercegovini dnevno zarađivalo od 0,80 do 3,20 kruna.

Krajnja oskudnost izvorne građe o stambenim prilikama radnika u Bosni i Hercegovini nije dozvolila autoru da tu tematiku prikaže u punom svjetlu. Prvi pisani podaci o tome datiraju iz 1891. godine. Bez obzira na tu činjenicu Iljas Hadžibegović je uspio da predoči svu složenost i težinu radničke stambene problematike, ocjenjujući da je civilizacijski, društveno, ekonomski, klasno i socijalno determinisana. Najpovoljnije stambene prilike bile su stručnjaka i stranih i dijelom domaćih kvalifikovanih radnika u rudnicima Kreki, Kaknju, Zenici i Varešu, željezerama u Varešu i Zenici, solani u Kreki i fabrikama za preradu drveta u Drvaru, Zavidovićima i Tesliću, za čije su potrebe vlasnici preduzeća namjenski izgradili solidne stambene zgrade i ponegdje prateće školske, socijalne i zdravstvene objekte. Idilična slika nestaje onog trena kada radnici prestanu da se ponašaju kao pokorni podanici prema kapitalistima i putem štrajka traže zaštitu svojih klasnih interesa. U takvim slučajevima neki preduzetnici za kaznu otpuštaju sa posla buntovne radnike i deložiraju ih iz stanova. Očajni smještajni uslovi bili su kod sezonskih nekvalifikovanih radnika u preduzećima za eksploataciju šume, koji su živjeli u improvizovanim drvenim kolibama, obično bez patosa i ikakvog namještaja i nezaštićeni od atmosferskih padavina. U jednoj prostoriji tih koliba površine 80m² znalo je da zajedno živi po 30 i više radnika. Svi sezonski radnici sa sela i dio gradskih radnika imao je vlastite kuće, o čijem se komforu ništa ne zna. Stambena kriza je naročito bila izražena u većim gradovima, kao Sarajevu, Banjoj Luci i Mostaru, gdje su kirije za iznajmljivanje stanova gutale više od jedne trećine mjesečne zarade radnika.

Prof. dr. Iljas Hadžibegović je sjajno obradio sve aspekte pitanja klasnog sazrijevanja radništva i konstituisanja, razvitka i ispoljavanja socijalističkog radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1919. godine. Okupacioni režim je dugo uspijevao da primjenom sredstava represije u početku presiječe svaki pokušaj propagande socijalističkih ideja. Zbog toga je ta propaganda vršena ilegalno, koja je, iako skućena, dopirala do ušiju domaćih radnika. O tome najbolje govori podatak da su vlasti 1894. godine udovoljile želji i zahtjevu radnika Rudnika i Željezare u Varešu da proslave Prvi maj. Prva radnička društva, osnovana 1896-1903. godine, imala su humanitarni i kulturni karakter i predstavljala su preteče modernog socijalističkog sindikalnog pokreta. Izvjesna liberalizacija društvenog života poslije 1903. godine i provala radničkog nezadovoljstva 1905-1906. godine učinili su da režim, najzad, prizna radnicima pravo na nepolitičko organizovanje i slobodu zbora i akcije. Osnivanjem Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu 27. avgusta 1905. godine postavljeni su temelji socijalističkog radničkog sindikalnog pokreta. Njegova aktivnost

bila je usredsređena na omasovljenje članstva, institucionalizovani odgoj klasne svijesti, prosvjećivanje i kulturno uzdizanje radnika, borbu za osvajanje povoljnih radnih i plaćevnih uslova i za socijalnu i zdravstvenu zaštitu radnika, izgradnju radničkog zadružnog i kulturnog pokreta, izdavanje sopstvenih glasila i nabavku socijalističke štampe i literature, organizovanje raznih manifestacija i razvijanje saradnje sa Međunarodnim sindikalnim sekretarijatom i sindikalnim pokretima pojedinih evropskih zemalja. Između Glavnog radničkog saveza i kasnije osnovane Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine ostvarena je živa saradnja i personalna unija. Do 1911. godine sindikalni pokret Bosne i Hercegovine je narastao na 6.068 članova, 9 međustrukovnih odbora, 50 podružnica i 71 platište. Izvan njegovih redova stajalo je 89% radništva. U osobito kritičnim političkim situacijama, kao 1913. i 1914-1917. godine, djelatnost sindikalnog pokreta je nasilno onemogućena. Tek u proljeće 1917. godine, pod uticajem svjetskih zbivanja, ponovo je oživio i dobio na zamahu socijalistički radnički sindikalni pokret Bosne i Hercegovine, koji je krajem 1918. godine brojio 15.822 člana. Iako ga nije odlikovala masovnost članstva, ipak se svojom društvenom ulogom i aktivnošću, nametnuo državi i preduzetnicima kao glavni reprezentant radničkih interesa. Također je najveći broj sindikalno neorganizovanog radništva prihvatilo socijalistički radnički sindikalni pokret kao rukovodeću snagu radničke klase u njenim ekonomskim akcijama i sredstva sindikalne borbe za poboljšanje položaja radnika. Kao antipod socijalističkog radničkog sindikalnog pokreta osnovana su i djelovala klerikalna, nacionalistička i esnafskog tipa radnička udruženja, koja nisu uspjela da uhvate dublji korijen u radničkoj sredini.

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine (SDS BiH) osnovana je 28-29. juna 1909. godine na načelima marksističkog učenja i osnovama Erfrutskog programa Socijaldemokratske stranke Njemačke, prilagođenog konkretnim društvenim prilikama Bosne i Hercegovine. Kao svoje temeljne ciljeve istakla je legalnu borbu za evolutivni preobražaj kapitalizma u socijalizam, afirmaciju proleterskog internacionalizma kao negacije destruktivnih klerikalizama i buržoaskih nacionalizama, izjednačavanje svih građana u pravima i dužnostima, punu nacionalnu ravnopravnost, izgradnju modernog društva i države, odvajanje institucionalizovanih religija od države i svjetovnog školstva, uvođenje obaveznosti institucije građanskog braka, besplatnog školovanja i zdravstvene zaštite stanovništva, ukidanje feudalnih agrarnih odnosa i predaju u vlasništvo zemlje seljacima-kmetovima bez plaćanja ikakve naknade i nezavisnost sudstva. Stranka je na izvoru sagledala složenost konfesionalnog i nacionalnog problema Balkanskog poluostrva, čije je razrješenje vidjela u stvaranju federacije balkanskih naroda. Njeno vođstvo je zastupalo pogrešno romantičarsko gledište da su Srbi, Hrvati, Slovenci i nacionalno neoformljeni Muslimani (Bošnjaci) srpskohrvatskog govornog prostora čine jedinstvenu jugoslovensku naciju. Previdjelo se da su ti narodi predstavljali oformljene nacionalne individualitete,

odnosno zasebne etničke kolektivitete. Stranka je do kraja ostala odsudan protivnik militarizma, rata i zavojevačke i kolonijalne politike Austro-Ugarske monarhije. Jedna od glavnih njenih preokupacija bila je borba za zaštitu društvenih i ekonomsko-socijalnih interesa radničke klase. Posvetila je veliku pažnju širenju socijalističkih ideja i organizacionoj izgradnji Stranke. Od sredine 1917. godine SDS BiH se u propagandi opredjeljuje za nasilno rušenje kapitalizma i ujedinjenje jugoslovenskih naroda u jedinstvenu nezavisnu državu. Međutim, njeno predratno vođstvo je intimno ostalo na pozicijama predratnih programskih stavova SDS BiH. Od osnivanja do sredine 1912. godine broj članova Stranke je narastao na 2.445 organizovanih u 10 mjesnih organizacija i 9 povjereništava. Od toga je bilo 97% radnika, 3% sitnih zanatlija i 5% žena. Čitavih 81% članstva Stranke živjelo je u većim gradovima i to 52% u Sarajevu, 12% u Banjoj Luci, 12% u Tuzli i 5% u Mostaru. Dogmatski stav o čistoti proleterske klasne borbe ograničio je njeno djelovanje skoro isključivo u radničkoj sredini. Plima revolucionarnog raspoloženja širokih narodnih slojeva u jugoslovenskim zemljama i pojedinim evropskim zemljama pod uticajem velike Oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji, povoljno se odrazila na jačanje uticaja SDS BiH, koja je početkom 1919. godine brojala 6.078 članova prema 92% politički neorganizovanog radništva. Kod ogromne većine radništva su vjerska i nacionalna osjećanja odnosila prevagu nad osjećanjem klasne pripadnosti. Tu pojavu poznaju i razvijenije kapitalističke zemlje. Ujedinjenjem socijaldemokratskih stranaka i grupa jugoslovenskih zemalja u Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista) 20-23. aprila 1919. godine prestala je da postoji i djeluje SDS BiH.

Prof. dr. Iljas Hadžibegović je s pravom zaključio da je radnička klasa, bez obzira na posebnost svojih klasnih interesa, dijelila sudbinu naroda u Bosni i Hercegovini i da je socijalistički radnički pokret po svojoj ideologiji, ciljevima, ukupnoj aktivnosti i postignutim rezultatima predstavljao osobenu istorijsku i društvenu pojavu i najnapredniju organizovanu snagu u zemlji.

Prof. dr. Iljas Hadžibegović se, po ugledu na svoje univerzitetske profesore Ferda Hauptmanna i Hamdiju Kapidžića, uspješno ogledao i na polju publikovanja izvorne građe. U koautorstvu sa dr. Božom Madžarom i dr. Ibrahimom Karabegovićem, objavio je knjigu *Kongresi radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu (1905-1919) – Građa* (Sarajevo, 1985). Taj zbornik ima trajnu izvornu vrijednost za istorijsku i društvene nauke. Sigurni smo da će ponovo oživjeti interesovanje naučnih stvaralaca istorijske struke za egzaktnu obradu tema magistralnog značaja iz istorije radničke klase Bosne i Hercegovine.